

The Effect of Camping on the Religious Identity of High School Students in Tehran¹

Minoo Ghanbari Panah¹, Zahra Shabani²

¹ Master's degree, Psychometrics, Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran
(Corresponding author). minoo.g1968@yahoo.com

² Assistant Professor, Educational Psychology, Research Institute of Education and Training, Tehran, Iran. shabaniedu@gmail.com

Abstract

The purpose of the present study is to explore the effect of student camping on the religious identity of high school students in Tehran. The method of study is descriptive with a practical purpose and is considered a descriptive survey from the perspective of data collection (research proposal). The sample of study consisted of all high school students in Tehran (282118 students) among whom, 600 students in the 2nd grade of 4 educational districts were chosen by stratified random sampling (whether they were participating or not participating in the student organization). The research instrument was a researcher-made questionnaire entitled the Religious Identity Assessment of Students with theological, emotional, and functional aspects using Likert method. From a qualitative view, the conceptual validity of the questionnaire was confirmed through asking questions from colleagues and reviewing them by experts. From a quantitative view, the construct validity coefficient was calculated and confirmed by factor analysis. Moreover, the reliability of the questionnaire was calculated to be 0.82 by Cronbach's alpha. For data analysis, descriptive and inferential statistics (analysis of variance and independent t-test) was used. The results showed that the religious identity of students participating in student camping is higher than those who were not. Participating students had a better emotional condition than functional and theological aspects in terms of religious identity. Therefore, according to the research results, creating informal activities through student camping is essential in the educational calendar of schools.

Keywords: Religious Identity, Camping, Student Organization, students, Tehran, Education and Pedagogy, Formal Education, Informal Education.

1. Received: 2021/11/28 ; Revision: 2022/01/08 ; Accepted: 2022/02/11

© the authors

Publisher: Teacher-Propagator Training Center of Seminaries

<http://tarbiatmotali.ismc.ir/>

نقش اردو بر هویت دینی دانش آموزان دوره متوسطه شهر تهران^۱

مینو قنبری پناه^۱، زهرا شعبانی^۲

^۱ کارشناسی ارشد، روانسنجی، واحد تهران مرکز، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

minoo.g1968@yahoo.com

^۲ استادیار، روانشناسی تربیتی، پژوهشکده تعلیم و تربیت، تهران، ایران. shabaniedu@gmail.com

چکیده

هدف پژوهش حاضر بررسی اثر اردوهای دانش آموزی بر هویت دینی آنها در دوره متوسطه شهر تهران است. روش تحقیق توصیفی بوده و از منظر هدف کاربردی و از نگاه نحوه گردآوری داده‌ها (طرح تحقیق) توصیفی-پیمایشی است. جامعه مورد مطالعه کلیه دانش آموزان دوره متوسطه مدارس شهر تهران (۲۸۲۱۱۸ نفر) بوده که از این جمعیت براساس جدول گریج و مورگان تعداد ۶۰۰ نفر از دانش آموزان عضو و غیرعضو سازمان دانش آموزی پایه‌های متوسطه دوم، چهار منطقه آموزشی شهر تهران با روش نمونه‌گیری تصادفی طبقه‌ای به عنوان نمونه انتخاب شدند. ابزار پژوهش پرسشنامه محقق ساخته سنجش هویت دینی دانش آموزان با ابعاد اعتقادی، عاطفی و عملکردی به روش لیکرت بود که از نظر کیفی، روایی محتوایی با استفاده از پرسش از همکاران و بازبینی به وسیله افراد مطلع صورت گرفت و از نظر کمی، با روش تحلیل عاملی، ضریب روایی سازه بررسی و تأیید شد. همچنین پایایی پرسشنامه با استفاده از آلفای کرونباخ ۰/۸۲ به دست آمد. برای تجزیه و تحلیل اطلاعات نیز روش‌های آمار توصیفی و استنباطی (تحلیل واریانس و آزمون تی مستقل) اجرا شد. نتایج نشان داد که هویت دینی دانش آموزان عضو شرکت کننده در اردوی دانش آموزی در مقایسه با دانش آموزان غیرعضو، در سطح بالاتری قرار دارد. دانش آموزان عضو، در بُعد احساسی هویت دینی، از وضعیت بهتری نسبت به ابعاد عملکردی و اعتقادی برخوردار بودند. بنابراین، با توجه به نتایج پژوهش، ایجاد فعالیت‌های غیررسمی در قالب اردوهای دانش آموزی، در تقویم آموزشی مدارس ضرورت دارد.

کلیدواژه‌ها: هویت دینی، اردو، سازمان دانش آموزی، دانش آموزان، تهران، آموزش و پرورش، آموزش رسمی، آموزش غیررسمی.

۱. پژوهش حاضر برگرفته از طرح پژوهشی با شماره قرارداد ۵۱/۴۰/ق/۹۰۰ مربوط به پژوهشگاه مطالعات آموزش و پرورش است.

تاریخ ارسال: ۱۴۰۰/۰۹/۰۷؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۰/۱۰/۱۸؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۱/۲۰

© the authors

ناشر: مرکز تربیت معلم مبلّغ

۱. مقدمه

از آنجا که آموزش و پرورش در هر جامعه‌ای مسئولیت شکل‌گیری شخصیت، هویت دینی و ملی نوجوانان و جوانان، و هدایت آنان، به سمت ارزش‌ها، باورها و اعتقادات جامعه را عهده‌دار است؛ اردوهای آموزشی- تربیتی که فعالیتی خارج از برنامه رسمی مدارس تعریف شده، مورد توجه بسیاری از مربیان، معلمان و صاحب‌نظران نظام تعلیم و تربیت قرار گرفته است که به اثرات پنهان و نهان آن در شکل‌گیری هویت دانش‌آموزان اذعان داشته‌اند.

تعلیم و تربیت در کشورهای مختلف از شیوه‌های گوناگونی برخوردار است؛ بخشی به صورت رسمی و کلاسیک است که در مدارس با توجه به برنامه‌ریزی‌های خاص خود شکل می‌گیرد و بخشی به طور غیررسمی انجام می‌شود. احمدیان‌راد (۱۳۸۷) یادآور شده است که میان انواع تربیت، تربیت غیررسمی و زمینه‌های اجتماعی و فرهنگی، بیش از محیط‌ها و عوامل تربیت رسمی، در تغییر رفتار مؤثر است. بنابراین، اگر تربیت غیررسمی، در زمینه‌هایی صورت گیرد که مورد علاقه و رغبت افراد است و با ظرفیت‌های روانشناختی و زمینه‌های اجتماعی- فرهنگی آنان هماهنگی دارد، تأثیرات مثبت بیشتری بر رشد آنان خواهد گذاشت. فعالیت‌های فوق برنامه و به طور عام تربیت غیررسمی، با اینکه در چارچوب کلاس درس گنجانده نمی‌شود، می‌تواند در کنار آموزش و پرورش رسمی، نقش مکملی را ایفا کرده و در رسیدن به اهداف تربیتی، نقش مهمی داشته باشد. همچنین پژوهش‌ها نشان داده است، برنامه‌ها و آموزش‌های غیررسمی در قالب اردوهای دانش‌آموزی، که به طور ضمنی، هدف‌های تربیتی را دنبال می‌کند؛ کارایی و تأثیر بیشتری از آموزش و پرورش رسمی دارد.

بیش از یک قرن پیش، بسیاری از صاحب‌نظران به تأثیر یادگیری در اردو پی بردند. در اردوها، کودکان از طریق تعامل اجتماعی با همسالان و مربیان خود، به توسعه فعالیت‌های جسمانی و مهارت‌های اجتماعی، عاطفی و شناختی می‌پردازند. در سال ۱۹۳۰، جان دیوئی^۱ در نظام آموزشی آمریکا در زمینه آموزش در فضای باز و خارج از مدرسه، تغییراتی داد؛ وی معتقد بود که اردو و آموزش و پرورش سنتی می‌توانند مکمل یکدیگر باشند. به دنبال این تغییر، کشورهای دیگر نیز از تجربه اردو برای توسعه و تقویت یادگیری جوانان استفاده کردند؛ به گونه‌ای که امروزه در کشورهای استرالیا، ژاپن و فنلاند، اردوگاه‌ها به عنوان بخش جدایی‌ناپذیر، در کنار آموزش داخل مدرسه به حساب می‌آید.

نتایج بررسی‌ها در خصوص آموزش‌های غیررسمی در کشورهای فنلاند و ژاپن، نشانگر آن است؛ که

1. John Dewey

اردوهای دانش‌آموزی، تأثیر بسزایی در پیشبرد اهداف آموزشی و تربیتی دارد؛ به طوری که منجر به یادگیری و تقویت روحیه همکاری و کار گروهی، انعطاف فکری و نوپدیدسازی، بالا رفتن پشتکار و صبر و حوصله، انضباط درونی، احترام به دیگران، افزایش شوق یادگیری و کار، بالا بردن اعتماد به نفس، پرورش حس مسئولیت‌پذیری، تقویت اعتقادات مذهبی، ایجاد رفاقت و دوستی در بین کودکان، توجه به خود مدیریتی و ایجاد شادی و نشاط در بین دانش‌آموزان می‌شود (لوئیس^۱، ۱۳۹۲؛ واکر^۲، ۱۳۹۹).

در عصر کنونی که عصر انفجار اطلاعات نام گذاری شده، رسوخ فرهنگ‌ها در یکدیگر امری طبیعی و اجتناب‌ناپذیر است. برنامه‌ریزی برای مقابله با این تهاجم فرهنگی، از وظایف ذاتی نظام تعلیم و تربیت کشور است. لیکن برخی از محققان، نظام‌های آموزش و پرورش را در انجام اهداف اصلی و تأمین انتظارات جامعه، ناتوان تلقی نموده تا جایی که گروهی، از این انتقادات، تحت عنوان «بحران در تعلیم و تربیت» یاد می‌کنند (فتح‌اللهی، ۱۳۸۲).

در زمان پیش از انقلاب اسلامی، دستگاه‌ها و جریان‌های گوناگونی برای انجام امور پرورشی دانش‌آموزان، متناسب با اهداف نظام گذشته وجود داشته است؛ از آن جمله می‌توان به کاخ جوانان، سازمان جوانان شیر و خورشید و... اشاره کرد. در این میان تشکیلاتی نیز به عنوان سازمان پیشاهنگی، در راستای هماهنگی با تشکل‌های مشابه در دیگر کشورها تأسیس شد. سازمانی که تا حدودی عهده‌دار برگزاری برنامه‌های اردویی، به ویژه در طبیعت بوده است. متعاقب تشکیل این سازمان، مکان‌هایی نیز جهت برپایی اردوگاه‌های مناسب دانش‌آموزی، طراحی و ساخته شد که از مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به اردوگاه شهید باهنر فعلی در تهران اشاره نمود.

این سازمان بعد از انقلاب منحل و پس از چند سال وقفه، بالاخره در سال ۱۳۶۵ تشکلی مشابه و جایگزین به نام «تشکل دانش‌آموزی پیشتازان و فرزندگان» توسط معاونت پرورشی وزارت آموزش و پرورش تصویب گردید؛ لیکن به دلیل مشکلات و تنگناهای زمان جنگ، اجرای آن عملی نشد. بالاخره در سال ۱۳۷۲ با پیگیری مستمر اداره کل اردوها و اماکن تربیتی، تشکل دانش‌آموزی تحت عنوان «پویندگان» در هشت استان کشور راه‌اندازی گردید و در سال بعد، به کل استان‌ها تعمیم داده شد. در سال ۱۳۷۴ به علت تصویب قانون توسعه و تقویت بسیج دانش‌آموزی و هم‌نامی این دو تشکل با هم، تشکل پویندگان آموزش و پرورش تغییر یافت و برای پسران تحت عنوان «پیشتازان» و برای دختران

1. Louis

2. Walker

تحت عنوان «فرزانگان» به کار خود ادامه داد. تا آنکه این تشکل در سال ۱۳۸۱، به دنبال تأسیس سازمان دانش‌آموزی^۱، جهت ادامه فعالیت به سازمان دانش‌آموزی منتقل گردید (یزدان‌پناه و عراقی، ۱۳۸۴).

در طی چند دوره، به منظور اعتلای شخصیت دینی، اخلاقی، عاطفی، علمی و اجتماعی دانش‌آموزان و ایجاد زمینه مشارکت همه‌جانبه آن‌ها در زمینه‌های اعتقادی، فرهنگی، اجتماعی، سیاسی، ورزشی و هنری، سازمانی عمومی و غیردولتی با عنوان «سازمان دانش‌آموزی جمهوری اسلامی ایران» و با مقررات خاص، تحت نظارت وزارت آموزش و پرورش تشکیل می‌گردید. هدف از تشکیل سازمان دانش‌آموزی عبارت است از: زمینه‌سازی تعلیم و تربیت اسلامی و بسط مشارکت فعال دانش‌آموزان در عرصه‌های مختلف انقلاب و کشور، استفاده مفید از اوقات فراغت، ترویج الگوهای انقلاب اسلامی و ملی در بین دانش‌آموزان، تقویت روحیه تعاون و نیکوکاری، مشارکت در ارتباطات بین‌المللی دانش‌آموزان و ایجاد علاقه و ایمان به فرهنگ خودی و خودباوری (سازمان دانش‌آموزی، ۱۳۸۰).

سازمان دانش‌آموزی (۱۳۸۰) جمهوری اسلامی ایران با طراحی تشکلهای دانش‌آموزی تحت مجموعه خود، بر آن است تا تعداد زیادی از دانش‌آموزان کشور را پس از به عضویت درآوردن، موجبات تعلیمات دینی، فرهنگی، اجتماعی و مهارت‌آموزی آنان را فراهم آورد و اسباب پرورش استعدادهای گوناگون آنان را مهیاء سازد. شاخص‌های اصلی در برنامه‌ریزی سازمان دانش‌آموزی، مشتمل بر مباحث توحیدی، نبوی، عدالت محوری، تقویت اعتقاد به قیامت، مهدویت، قانون مداری، تقویت روحیه جمع‌گرایی، کار گروهی و تربیت اجتماعی است. بر این اساس، عمده فعالیت‌های این سازمان عبارتند از:

۱) سازمان دانش‌آموزی با همکاری سازمان حج و زیارت، نسبت به برنامه‌ریزی و اعزام سالانه هزاران نفر از دانش‌آموزان مشتاق به عمره و عتبات دانش‌آموزی^۲ اقدام می‌نماید. در همین راستا، تشکل راهیان معرفت شکل گرفت؛ تا با برگزاری همایش‌های معرفتی و معنوی از قبیل مراسم‌های دعای عرفه و اعتکاف و همچنین جلسات مؤثر، در نهادینه کردن مبانی دینی و اعتقادی دانش‌آموزان، نقش داشته باشد.^۳

۱. سازمان دانش‌آموزی جمهوری اسلامی ایران طی مصوبه مورخه ۱۳۷۸/۲/۲۱ شورای عالی انقلاب فرهنگی تأسیس گردید و در تاریخ ۱۳۸۱/۵/۹ طی ماده واحده‌ای، به فهرست قانون نهادها و مؤسسات عمومی غیر دولتی الحاق گردید و در پایان همان ماه به تأیید شورای نگهبان نیز رسید.

۲. سازمان دانش‌آموزی جمهوری اسلامی ایران با استناد به ماده ۱۲ قانون پنجم توسعه کشور در خصوص استفاده بهینه از ظرفیت‌های معنوی اماکن زیارتی، نسبت به اجرای طرح عمره و عتبات عالیات دانش‌آموزی اقدام می‌نماید.

۳. براساس نظرسنجی به عمل آمده از دانش‌آموزان زائر، اردوهای زیارتی علاوه بر ایجاد یاد و خاطره لذت‌بخش و ماندگار معنوی در ذهن دانش‌آموزان، موجب تقویت اعتقادات و عملکرد دینی آن‌ها شده است.

۲) سازمان دانش‌آموزی به منظور ترویج فرهنگ مشارکت، مسئولیت‌پذیری، ایجاد روحیه خودباوری، حس تعاون و همفکری و ارائه کمک فکری و مشاوره‌ای به مسئولین وزارت آموزش و پرورش، «مجلس دانش‌آموزی» را تشکیل داده است.

۳) انجام فعالیت‌های فرهنگی و بازدید بین‌المللی سازمان در داخل و خارج کشور، دیگر فعالیت مهم سازمان دانش‌آموزی است. در این خصوص می‌توان به برگزاری اردوهای مربیان و دانش‌آموزان عضو تشکلهای دانش‌آموزی در کشورهای اسلامی اشاره کرد.

۴) از دیگر فعالیت‌ها، برگزاری اردوهای دانش‌آموزی است.

فرهنگ عمید واژه «اردو» را چنین معنا کرده است. «اردو» محل تجمع افراد برای تمرین و تفریح است. در اصطلاح «اردو» فعالیت سازمان‌یافته، نظام‌مند و هدفمند است که به صورت گروهی با برنامه‌های معین، تحت نظارت و هدایت مربی در محیطی خارج از محدوده فعالیت‌های روزمره برگزار می‌گردد. گرایش غالب اردوهای آموزشی و پرورشی، در فضایی کاملاً متنوع، مساعد، بانشاط و با هدف تربیت و سازندگی است (اکبری و حبیبی، ۱۳۸۵). اردو فرصتی است که می‌توان در مکانی مانند اردوگاه، به دانش‌آموزان - به صورت دسته‌جمعی - مهارت‌هایی را که فرصت آموزش آن‌ها در مدارس، وجود ندارد را به شکل جذاب، مطابق نیاز دانش‌آموزان و به دلخواه آن‌ها، آموزش داد. این‌گونه آموزش، دارای تأثیرات اخلاقی، دینی، معنوی، هنری و جسمانی است و باعث پرورش منش‌های مثبت شخصیتی و تفکر علمی و اجتماعی می‌شود (معاونت پرورشی و فرهنگی، ۱۳۹۸).

براساس اساسنامه سازمان دانش‌آموزی (۱۳۸۰)، هدف اردوهای تشکیلاتی عبارت است از:

■ آشنایی با طبیعت و ایجاد فرصتی برای تفکر و تدبّر در آیات الهی و شگفتی‌های آفرینش به مصداق آیهی شریفه «قل سیروا فی الارض...» (عنکبوت، ۱۳)؛

■ افزایش حس مسئولیت‌پذیری، استقلال و مشارکت دانش‌آموزان؛

■ شناخت، پرورش و هدایت استعدادها و توانمندی‌های دانش‌آموزان؛

■ تربیت دینی، اجتماعی، اقتصادی و...؛

■ غنی‌سازی برنامه‌های درسی و اوقات فراغت دانش‌آموزان؛

■ ایجاد روحیه نشاط و شادابی در دانش‌آموزان؛

■ تعمیق مهارت‌های فردی و گروهی به منظور تربیت افراد مؤثر؛

■ تمرین زندگی اجتماعی و چگونه زیستن با دیگران (تربیت اجتماعی دانش‌آموزان) و تجربه عملی

با هم زیستن و در طبیعت زیستن.

سازمان دانش‌آموزی نیز، همواره برنامه‌های اردویی ویژه دانش‌آموزان را در دوره‌های مختلف تحصیلی، تدارک می‌بیند. آموزش‌هایی که از سوی مربیان راهنما به دانش‌آموزان دختر و پسر در این اردوها داده می‌شود عبارتند از: مدیریت و هویت سازمانی و تشکیلاتی، مهارت‌های زندگی و اجتماعی، سیری در سیره اهل بیت (ع)، انس با قرآن، سیری در سیره شهدا، آشنایی با انقلاب جهانی امام مهدی (عج)، بصیرت افزایی، تاریخ انقلاب اسلامی، شناخت ولایت فقیه و دستورات نورانی (احکام) است.

سازمان بسیج دانش‌آموزی، نهادی در راستای اهداف کشور و انقلاب اسلامی است؛ که با ایجاد روحیه همیاری، مسئولیت‌پذیری و آمادگی دفاعی همه جانبه از انقلاب اسلامی، گسترش فرهنگ و تفکر بسیجی در بین آحاد دانش‌آموزان کشور و تقویت سطح فرهنگی قدم برمی‌دارد. این نهاد، با ترویج روحیه انقلابی به اجرای اردوهای آموزشی طرح ولایت به منظور ارتقای بینش و دانش، تربیت مبانی فکری و معنوی دانش‌آموزان می‌پردازد؛ تا از طریق این طرح، دانش‌آموزان با ارزش‌های دینی و ملی، آشنایی بیشتری پیدا کنند و برای دستیابی به این اهداف، به آموزش‌ها و تمرین‌های عملی می‌پردازند (مرکز مطالعات و پژوهش‌های سازمان بسیج دانشجویی، ۱۳۷۴).

اتحادیه انجمن‌های اسلامی دانش‌آموزان، نهادی است که بعد از انقلاب اسلامی روی کار آمده و عهده‌دار پرورش یاوران جان بر کف امام مهدی (عج) و انقلاب اسلامی بوده است و به تربیت دینی دانش‌آموزان بر اساس قرآن و عشق به پیامبر و آل پیامبر (ص) پرداخته است. از اهداف این اتحادیه، آشنا کردن دانش‌آموزان با فرهنگ متعالی اسلام، بالا بردن سطح آگاهی آنان نسبت به مبانی عقیدتی اسلام و انقلاب اسلامی، تزکیه روحی و وارستگی اخلاقی، شکوفا ساختن استعدادها و خدادادی و تحقق کمالات انسانی است. دانش‌آموزان، بیانیه گام دوم انقلاب را به عنوان منشور تربیتی، چراغ راه خود می‌بینند و با هدایت معلمان و مربیان خویش، در جهت تحقق اهداف آن گام برمی‌دارند.

توجه به نتایج تربیتی اردو، موضوعی است که از نظر صاحب‌نظران غربی نیز دور نمانده است. به طور مثال ونبل و جوی^۱ (۲۰۰۷)، کتابی تحت عنوان «چگونگی بهره‌گیری از تجارب اردویی در تربیت دینی» به رشته تحریر درآورده‌اند. علاوه بر آن، برخی کشورهای غربی نیز، اردوگاه‌هایی را ویژه تربیت دینی پیروان خود طراحی نموده‌اند. برای نمونه می‌توان به اردوگاهی که صرب‌های مهاجر پیرو مذهب ارتدکس در ایالات متحده آمریکا به منظور تربیت دینی و مذهبی خود فراهم کرده‌اند، اشاره کرد. بر این اساس، یکی از تأثیرات اردو، نقش آن در هویت‌یابی اعضای به ویژه هویت دینی آنان است (شمشیری، ۱۳۸۷).

براساس سند تحول بنیادین آموزش و پرورش (۱۳۹۰)، هدف آموزش و پرورش تربیت عبد صالح است و برای تحقق این آرمان، هدف‌های اساسی ایمانی، اخلاقی، فرهنگی، خانوادگی، اجتماعی، سیاسی، دفاعی- نظامی و اقتصادی، مدنظر قرار می‌گیرد. براساس اهداف ذکر شده، می‌توان گفت در نظام ما که نظام دینی است، تربیت اسلامی نوجوانان و جوانان باید از دغدغه‌های اصلی نظام تعلیم و تربیت باشد و تمامی برنامه‌های آموزشی و تربیتی در تمامی حوزه‌ها بایستی با تأکید بر تربیت دینی و اسلامی دانش‌آموزان شکل گیرد. تربیت مذهبی، کنترلی برای اخلاق، ضابطه‌ای برای حیات فردی و اجتماعی و رشد معنویت و آرمان‌گرایی است. اگر تربیت مذهبی براساس اندیشه درست استوار باشد، موجب رشد و پیشرفت می‌شود، فرد را از سقوط می‌رهاند، آلودگی در او رو به کاهش می‌گذارد، اضطراب و وسوسه‌ها که مخصوصاً در دوره نوجوانی و جوانی عارض می‌شود از میان می‌رود و آرامش نسبی برای او حاصل می‌آید (قائم، ۱۳۷۰).

هاتانو، سوجی مورا و اسکوارتز^۱ (۲۰۱۷) و بنت، فاین و بیالسکی^۲ (۲۰۱۶) معتقدند که شکل‌گیری هویت دینی، فرایند مهمی برای سلامت نوجوانان است. تحکیم هویت با مشکلات روان‌شناختی رابطه عکس دارد؛ به این مفهوم که هرچه هویت منفی در نوجوان تثبیت شود، مشکلات روان‌شناختی بیشتری به وجود می‌آید.

درباره ابعاد دین در اسلام، تعبیر بعضاً متفاوتی وجود دارد؛ که از سه بُعد اعتقادات، احکام و اخلاق، تا پنج بُعد عقیده، ایمان، عبادات، اخلاق و شریعت گفته شده است. این تمایز بیشتر از آنکه ناشی از اختلاف نظرهای اصولی در چیستی و حیطه عمل دین باشد، برخاسته از اختلاف تعبیر مفسران از مفاهیم به کار رفته است. از باب مثال، گلاک و استارک^۳ ویژگی گوناگونی را برای دینداری برگزیده‌اند. این ابعاد عبارتند از:

(۱) **بُعد اعتقادی یا باورهای دینی:** نوعی ادراک فردی برخاسته از معرفت دینی که به فرد بینش خاصی نسبت به حقانیت اصول دینی ارائه می‌دهد. در واقع بُعد اعتقادی باورهایی است که انتظار می‌رود، پیروان آن دین بدان اعتقاد داشته باشند.

(۲) **اعمال دینی خود به دو دسته تقسیم می‌شوند:** الف) شعائر یا مناسک؛ آداب و رسوم تدوین شده در

1. Hatano, Sugimura & Schwartz

2. Bennet, Fine & Bialeschki

3. Glock & Stark

میان معتقدان به دین، رفتارهای نمونه‌ای به حساب می‌آیند. مناسب به طور کامل، مراسمی هستند که هر دین از پیروان خود انتظار دارد آن‌ها را به جا آورند. ب) پرستش و دعا؛ اعمالی فردی و خصوصی است که فرد آن‌ها را تنها با رضایت خاطر خود بدون اجبار انجام می‌دهد، زیرا این‌ها اعمالی غیررسمی هستند.

۳) بُعد تجربی دینی: موقعیت‌های برتر ایجاد شده‌ای که فرد در آن‌ها، خود را رویاروی و مواجه با یک شاهد برتر احساس می‌کند.

۴) دانش دینی: شامل حداقل آگاهی فرد مؤمن، از دین مورد قبول خود اوست؛ زیرا شناخت از اصول و فروع دین و سنت‌ها، تاریخ و سایر امور دینی در حداقلی از سطح ممکن لازم است، تا فرد را به عمل دینی بکشاند.

۵) پیامدها: این بُعد، ناظر بر رفتار روزمره و غیردینی افراد است. حضور و وجود اندیشه و حسی خداگرایانه در متن زندگی که در رفتار غیردینی فرد استحکام می‌یابد و به زندگی او رنگ و بوی دینی می‌دهد، از نتایج و پیامدهای دینداری است (فقیهی، خدایاری فرد، غباری بناب، شکوهی یکتا، ۱۳۸۵). البته دیدگاه دانشمندان مسلمان در این زمینه یکسان نیست. غزالی (۱۳۹۸ق)، پس از معرفت نفس، خدا، دنیا، آخرت، ارکان مسلمانی را عبادات، معاملات، پرهیز از مہلکات و همچنین منجیات دانسته است. طباطبایی (۱۳۶۳)، مطهری (۱۳۶۹) و جوادی آملی (۱۳۸۰)، تعالیم اسلام را مشتمل بر اصول عقاید، اخلاقیات و احکام تعریف نموده‌اند. آذربایجانی (۱۳۸۰)، ایمان را به سه بخش اصول دین و عقاید، فروع دین و اخلاقیات، دسته‌بندی کرده و زیرمجموعه‌های آن‌ها را نیز تبیین نموده است (فقیهی، خدایاری فرد، غباری بناب و شکوهی یکتا، ۱۳۸۵).

چنین تنوعی در حوزه دینداری در میان دانشمندان غربی قابل مشاهده است؛ که گزارش آن را می‌توان در جدول شماره (۱) مشاهده کرد.

جدول ۱- الگوهای دینداری از دیدگاه اندیشمندان غربی و اسلامی

نگزیه پردازان الگوهای دینداری	پترسون	الستون	اسمارت	گلک و استارک	غزالی، علامه طباطبایی، شهید مطهری و جوادی آملی
محور قرار دادن یک موجود مقدس	مفهوم حقیقت غایی یا امر مقدس	اعتقادات به موجودات مافوق طبیعی	-	-	عالم غیب یکی از عوالم هستی است. خدا نامحسوس است و احکام و قوانین دینی در بُعد فردی، اجتماعی، سیاسی و... منبع غیبی دارد.
اعتقادات	اعتقادات به عنوان جزئی از دین تعریف شده است.	اعتقادات به موجودات مافوق طبیعی	-	بُعد اعتقادی یا باورهای دینی	اصول عقاید که شامل شناخت و باور نسبت به توحید، عدل، نبوت، امامت، معاد و قوانین الهی است.

نظریه پردازان الگوهای دینداری	پترسون	آلستون	اسمارت	گلاک و استارک	غزالی، علامه طباطبائی، شهید مطهری و جوادی آملی
احساسات	احساسات به عنوان جزئی از دین تعریف شده است.	احساساتی که مشخصه دینی دارند	-	-	رابطه عاطفی با خدا و اولیای دین
اعمال و مناسک	اعمال به عنوان جزئی از دین تعریف شده است.	اعمال و مناسکی که بر امور مقدس تکیه دارد	شعائر	شعائر، پرستش و دعا	پرستش، مناسک، دعا و پرهیز از گناه
اخلاقیات	-	بعد قوانین اجتماعی	امور اخلاقی	-	فضایل اخلاقی شامل: اخلاق فردی و اجتماعی
بعد اجتماعی یا فردی	اعمال فردی و جمعی مرتبط با حقیقت غایی	گروه اجتماعی که با دین داری اعضای آن به هم پیوسته اند.	جنبه اجتماعی	اعمال فردی که برای خدا انجام می گیرد.	اعمال فردی و اجتماعی با انگیزه الهی
بعد تجربی	-	-	تجربه دینی	تجربه دینی	تهذیب نفس و تجربه دینی
دانش دینی	-	-	تعالیم دینی	شناخت اصول و فروع دین	معارف الهی، آگاهی از مجموعه ضوابط مربوط به رفتارهای عبادی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی

به نظر می رسد، وجه ممیزه دیدگاه دانشمندان اسلامی با نظریه پردازان غربی، انقیاد و تسلیم برگزاره های دینی است، که از منبع غیب ناشی می شود و همچنین تأکید بر احکام دینی به عنوان یکی از محورهای اساسی دینداری باشد. در تبیین دیانت و مشخصات دین دار، اعتقاد به موجود مقدس محور همه نظریه ها است. پترسون و همکاران^۱ (۱۳۹۰) در تعریف از دین، آلستون^۲ (۱۳۷۶) به عنوان مشخصه فرد دین دار، استارک و گلاک (۱۹۶۸) به عنوان یک بعد از دین، اسمارت^۳ به عنوان یکی از تعالیم اسلامی و درک عقلانی از اصول دین؛ اعتقادات را مدنظر قرار می دهند و همه آنان، احساسات و عواطف دینی را نیز مورد توجه قرار داده اند. همچنین، وجود شعائر و مناسک و از جمله دعا در دین - که افراد آن را می بایست عملی سازند - به عنوان یکی از محورهای دین داری مورد توجه قرار گرفته است. اخلاقیات نیز بعد دیگری از ابعاد دین داری است، که در این دیدگاه مورد توجه قرار گرفته است (فقیهی، خدایاری فرد، غباری بناب و شکوهی یکتا، ۱۳۸۵).

بنا به دلایل متعدد تاریخی، مذهب، تدین، معنویت، خداگرایی و وحدانیت، جزء ذات هویت ایران

1. Michael Todd Patterson, Bruce Reichenbach, William Hasker & David Basinger

2. Alston

3. Smart

و ایرانیان بوده و دین در فرهنگ ایرانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار بوده است و امکان تفکیک آن از سایر عناصر هویت ایرانی وجود ندارد. تقویت هویت دینی در دانش‌آموزان، امروزه یکی از اساسی‌ترین مسائل پیش روی آموزش و پرورش، به‌مثابه یکی از مهم‌ترین کارگزاران جامعه‌پذیری و بازتولید همبستگی اجتماعی عام به شمار می‌رود (قادرزاده، ۱۳۹۳).

به هر حال با تأمل در فحوای ادیان، آموزه‌ها و تعالیم آن‌ها، سه جنبه معرفتی، عاطفی و رفتاری قابل تشخیص است. این سه جنبه به بیان‌های مختلف و در تمامی ادیان ابراز شده است. از این رو، منظور از هویت دینی، برخورداری از شناخت و باور به پروردگار یکتا، انبیاء، آخرت، داشتن علایق و عواطف نسبت به خدا و اولیای او و عمل به وظایف دینی است؛ که مشتمل بر اعتقاد دینی: شناخت و باور به پروردگار یکتا، عالم غیب، انبیاء، آخرت و توصیه‌های دینی، احساس دینی: علاقه به پروردگار یکتا، پیامبران، اولیای الهی، ذوی‌الحقوق و فضایل، دشمنی نسبت به دشمنان خدا و دشمنان اولیای الهی و بیزاری از رذایل و عملکرد دینی: عمل به شریعت و دستورات دینی، شامل اخلاق و احکام دینی است.

در ایران طی سال‌های اخیر، موضوع فعالیت‌ها و آموزش‌های غیررسمی، هویت دینی و ابعاد آن، مورد توجه محققان قرار گرفته است. قنبری، حیدر خانی و رستمی (۱۳۹۵) با انجام پژوهشی گزارش دادند که گرایش به هویت دینی در بین آزمودنی‌ها، بالاتر از حد متوسط و رو به زیاد است؛ در بین شاخص‌های هویت دینی، احساس گرایش به بُعد اعتقادی، دارای بیشترین میانگین و بُعد مناسکی دارای کم‌ترین میانگین بود.

حیدری و رمضان‌باصری (۱۳۹۴) در پژوهشی عنوان کردند، هویت دینی پاسخ‌گویان در سطح متوسط قرار دارد. در میان ابعاد هویت دینی، بُعد اعتقادی دارای بیشترین میانگین و بُعد عملی، دارای کم‌ترین میانگین بوده است.

نیرو (۱۳۹۵) در تحقیقی که انجام داد، اظهار می‌دارد که اردوی زیارتی زمینه‌ای مهیاء نمود تا برخی از زائران با تجربه‌های معنوی آشنا شده و بستر انس با آن‌ها مهیاء شود و نهایتاً دیگر آثار و پیامدهای این اردو، مربوط به آثار و پیامدهای آن در بُعد اعتقادی است.

قادرزاده (۱۳۹۳) در مطالعه خود بیان کرد، که در میان ابعاد پنج‌گانه هویت دینی، بُعد اعتقادی جایگاه محوری و اولیه داشته و ابعاد مناسکی، پیامدی، احساسی و شناختی، در مراتب بعدی اهمیت قرار گرفته‌اند. همچنین عضویت در تشکّل‌های دانش‌آموزی و مشارکت در فعالیت‌های فوق برنامه تأثیر بسزایی در ارتقای تعلق دانش‌آموزان به نشانگان ملی و دینی داشته است. جمالی فیروزآبادی و اخلاقی (۱۳۹۱) در پژوهشی نشان دادند، که تمام میانگین‌های ابعاد اصلی هویت دینی دانش‌آموزان بالاتر از

میانگین است. قوی‌ترین بُعد، مربوط به احساس یا تجربه دینی و ضعیف‌ترین نیز، تعلق به ابعاد اجتماعی دین دارد.

جلال‌منش، گودرزی، فراهانی، علیدوست قهفرخی (۱۳۸۹) نشان دادند که وضعیت پابندی نظری و عملی بر هویت دینی در کشتی‌گیران جوان شهر تهران کم‌تر از متوسط می‌باشد. همچنین میانگین پابندی نظری و عملی به هویت دینی در ورزشکاران جوان رشته فوتبال، کم‌تر از متوسط است.

ضرغام‌حاجبی (۱۳۸۸) در پژوهشی نشان داد که میزان مشارکت جوانان در برنامه‌های دینی و مذهبی نهادها و سازمان‌های دینی، با شکل‌گیری هویت اجتماعی- فرهنگی، ملی، دینی و سیاسی با انسجام هویت آنان، رابطه مستقیم دارد؛ یعنی با افزایش سطح مشارکت، افراد میزان شکل‌گیری و انسجام هویت آنان افزایش می‌یابد.

مطالعه کلاتنری، عزیزی و زاهدانی (۱۳۸۸) نشان داد، عضویت در مقولات اجتماعی و شرکت در فعالیت‌های فوق برنامه با هویت دینی، رابطه معنادار بالایی دارد؛ این امر، نشان‌دهنده رابطه قوی و مثبت، میان این متغیرها و هویت دینی است.

امیری (۱۳۸۵) در مطالعه خود دریافت، که با افزایش استفاده مذهبی از وسایل ارتباط جمعی، بر میزان دین‌داری دانش‌آموزان افزوده شده است. گروه هم‌سالان بیشترین ارتباط معنادار را در جهت مستقیم با دینداری دانش‌آموزان دارد و دین‌داری دانش‌آموزان در بُعد اعتقادی، قوی‌تر از دین‌داری آنان در بُعد مناسکی است.

لطف‌آبادی و نوروزی (۱۳۸۳) نیز نشان دادند، که دانش‌آموزان پیش‌دانشگاهی در مقایسه با دانش‌آموزان دبیرستانی، رشدیافتگی بیشتری در هویت اعتقادی دینی نشان می‌دهند. برعکس هویت سهل‌انگارانه دینی دانش‌آموزان دبیرستانی، نیرومندتر از دانش‌آموزان پیش‌دانشگاهی است. نتایج پژوهش سازمان ملی جوانان (۱۳۸۰) نشان داد، که وضعیت و نگرش نوجوانان در مورد اعتقادات قلبی، رسمی، نماز جمعه، هیئت مذهبی، اماکن مقدس، هویت دینی- ایرانی، در حد متوسط و حتی در برخی موارد زیر متوسط است؛ یعنی در وضعیت مطلوبی قرار ندارد. با توجه به آنچه بیان شد، پژوهش حاضر به دنبال شناسایی اثر اردوهای دانش‌آموزی بر هویت دینی آنها در دوره متوسطه شهر تهران است. با نگاهی به ادبیات موجود در حوزه پژوهش‌های مربوط به نقش اردوهای دانش‌آموزی در کشور ایران مشاهده می‌شود، که تحقیقات اندکی به بررسی مقایسه‌ای تأثیر اردوها بر هویت دینی دانش‌آموزان شده است. پژوهش حاضر در صدد پاسخگویی به این سؤالات است، که آیا بین هویت دینی دانش‌آموزان عضو و غیرعضو سازمان دانش‌آموزی، تفاوت وجود دارد؟ آیا بین هویت دینی دانش‌آموزان

شرکت‌کننده در اردو با دانش‌آموزانی که در اردو شرکت نکرده‌اند، تفاوت وجود دارد؟ آیا بین هویت دینی دانش‌آموزان عضو، با توجه به سوابق مختلف شرکت در اردو تفاوتی وجود دارد؟ همچنین بین ابعاد هویت دینی دانش‌آموزان تفاوت وجود دارد؟

۲. روش‌شناسی پژوهش

روش پژوهش از منظر تحقیقات بر حسب هدف، کاربردی و از نگاه تحقیقات بر حسب نحوه گردآوری داده‌ها، (طرح تحقیق) توصیفی و از نوع پس‌رویدادی (علّی - مقایسه‌ای) است. با توجه به اینکه در این پژوهش نقش اردوهای دانش‌آموزی در هویت دینی مورد مطالعه قرار گرفته است، می‌توان پذیرفت که اردو به عنوان متغیر مستقل، توسط نظام آموزشی غیررسمی اعمال شده و بر اساس مبانی نظری انتظار می‌رود که این مداخله بتواند، هویت دینی دانش‌آموزان تحت پوشش را افزایش دهد. به بیانی دیگر می‌توان گفت، شرکت در اردوهای دانش‌آموزی به افزایش هویت دینی دانش‌آموزان کمک می‌کند، در نتیجه می‌توان هویت دینی را به منزله متغیر وابسته در نظر گرفت. از سویی، دانش‌آموزانی هستند که تحت آموزش‌های غیررسمی (اردوها) قرار نگرفته‌اند؛ پس این گروه را می‌توان به عنوان گروه کنترل یا گروه مقایسه به حساب آورد.

$P_k = N_k / NN_k$ جامعه آماری پژوهش شامل کلیه دانش‌آموزان عضو و غیرعضو سازمان دانش‌آموزی دوره متوسطه مدارس شهر تهران (جمعاً ۲۸۲۱۱۸ نفر) و نمونه شامل تعداد ۶۰۰ نفر دانش‌آموز شهر تهران است. بدین معنی که به منظور بدست آوردن یک نمونه مناسب که معرف جامعه دانش‌آموزان (دانش‌آموزان عادی یا غیرعضو و دانش‌آموزان عضو سازمان دانش‌آموزی) باشد، از روش نمونه‌گیری تصادفی طبقه‌ای استفاده گردید. در این پژوهش، تعداد ۶۰۰ نفر (۳۰۰ نفر دانش‌آموز عضو سازمان و ۳۰۰ نفر دانش‌آموز عادی و غیرعضو) به عنوان نمونه (براساس جدول گریج و مورگان) در نظر گرفته شد. سپس از طریق روش نمونه‌گیری تصادفی طبقه‌ای، نمونه مربوط به هر طبقه (عضو و غیرعضو)، تعیین گردید. برای تقسیم حجم نمونه مورد نظر در میان طبقه‌های مختلف، از انتساب متناسب استفاده شد و نسبت نمونه مورد نیاز از هر طبقه، براساس فرمول محاسبه گردید که معرف تعداد نمونه مربوط به هر طبقه است. در پژوهش حاضر، حجم جامعه آماری برای دانش‌آموزان عضو ۶۶۳۱ = N، برای دانش‌آموزان عادی یا غیرعضو ۲۷۵۴۸۷ = N و حجم نمونه مورد نظر برای هر گروه ۳۰۰ نفر بود. به این ترتیب، نسبت نمونه برداری (P_k) برای هر گروه محاسبه و تعیین گردید. سپس عدد به دست آمده (نسبت نمونه‌برداری) در تعداد جامعه آماری عضو و غیرعضو در هر گروه، ضرب و نمونه مورد نیاز

برای هر گروه به دست آمد.

برای تعیین نمونه، مناطق نوزده گانه آموزش و پرورش شهر تهران به چهار منطقه جغرافیایی شمال، جنوب، شرق و غرب تقسیم، سپس یک منطقه آموزشی از مناطق جغرافیایی مذکور انتخاب شد (منطقه یک از شمال، منطقه ۱۶ از جنوب، منطقه ۴ از شرق و منطقه ۲ از غرب). در مرحله بعد، انتخاب تصادفی مدارس دارای دانش آموزان عضو از میان ۶ مدرسه متوسطه که دارای کلیه پایه های هر منطقه و انتخاب تصادفی دانش آموزان از هر مدرسه ۲۵ دانش آموز بود؛ که با تعداد غیر مساوی از هر پایه و رشته تحصیلی به دلیل پراکندگی زیاد دانش آموزان عضو در مدارس صورت گرفت. معیار و ملاک در نظر گرفته شده عبارت بود از: «لا اقل نیمی از اعضا دارای حداقل یک سال سابقه عضویت و یک بار سابقه شرکت در اردو داشته باشند». در نهایت از هر منطقه آموزشی انتخاب شده، ۱۵۰ دانش آموز دختر و پسر (۷۵ دانش آموز عضو و ۷۵ دانش آموز غیر عضو) از مدارس به شیوه تصادفی انتخاب شد.^۱

به منظور جمع آوری اطلاعات مورد نیاز در این پژوهش، پرسش نامه محقق ساخته با طیف شش درجه ای لیکرت، از کاملاً موافقم تا کاملاً مخالفم تنظیم شد؛ که شامل دو قسمت بود. قسمت اول پرسش نامه شامل هفت سؤال بود، که ویژگی های فردی دانش آموزان را (مثل جنسیت، وضعیت عضویت و شرکت در اردو، رشته تحصیلی و...) مورد پرسش قرار می داد. قسمت دوم پرسش نامه که بخش اصلی آن را تشکیل می داد، شامل ۳۵ سؤال بود که به منظور سنجش هویت دینی دانش آموزان در ابعاد احساسی، اعتقادی و عملکردی^۲ (ابعاد: اعتقادی ۱۴ سؤال، عملکردی ۱۲ سؤال و احساسی ۹ سؤال)، طراحی گردید. برای سنجش هر یک از ابعاد هویت دینی (اعتقادی، عاطفی و عملکردی) از منابع و کتب مرتبط و از ابزار پژوهش های انجام شده از جمله لطف آبادی (۱۳۸۰)، آخوندی (۱۳۸۳)، سفیری و غفوری (۱۳۸۸)، کلانتری و همکاران (۱۳۸۸) استفاده شد که از نظر کیفی، روایی محتوایی

۱. قابل ذکر است تعداد پرسشنامه های اجرا شده ۷۲۰ عدد است که پس از اجرا تعداد ۶۰۰ پرسشنامه عودت داده شد.

۲. بُعد احساسی شامل علاقمندی به اسلام و مطالعه و یادگیری دستورات آن، احساس لذت و خوشحالی از عمل به دستورات و فرامین دین می شود.

بُعد اعتقادی شامل شناخت خدا و باور نسبت به اصول و قوانین الهی، اهمیت به اصول و دستورات دین و ضرورت اطلاع از آن، باور به جایگاه والای اسلام و دستورات آن در جهت سعادت و رستگاری انسان ها، اعتقاد به کارکرد دین و دستورات اسلام در زندگی فردی و اجتماعی است.

بُعد عملکردی شامل پایبندی به باورها و رعایت مقررات و احکام دین، عضویت و مشارکت در گروه ها و برنامه های دینی، تلاش عملی برای فراگیری و آشنایی با دین و علمای دین، در نظر گرفته شد.

با استفاده از پرسش و جستجوگری از همکاران و بازبینی به وسیله افراد مطلع صورت گرفت. در عملیاتی کردن ابعاد اعتقادی، احساسی و عملکردی دین، شاخص‌ها و ملاک‌های ذکر شده مورد توجه قرار گرفت.

بر این اساس، پرسش‌نامه هویت دینی در اختیار اساتید و صاحب‌نظران قرار داده شد. آن‌ها پس از ارزیابی، اصلاحاتی را از لحاظ محتوایی پیشنهاد نمودند و بر این اساس، جرح و تعدیل‌هایی صورت گرفت؛ که در نهایت ۳۵ سؤال که مورد توافق صاحب‌نظران بود انتخاب و به عنوان فرم نهایی، مورد اجرا قرار گرفت. در این پژوهش برای محاسبه پایایی پرسش‌نامه، به اجرای آزمایشی پرسش‌نامه در نمونه‌ای با حجم ۳۰ نفر پرداخته و پایایی آن‌ها از طریق محاسبه آلفای کرونباخ $0/82$ برآورد گردید که این میزان، نشان‌دهنده پایایی بالا و انسجام درونی سؤالات در پرسش‌نامه است.

برای بررسی روایی سازه و تأیید ساختار عاملی پرسش‌نامه یاد شده از تحلیل عاملی به روش مؤلفه اصلی با چرخش قائم^۱ استفاده شد. برای استفاده از تحلیل عاملی، ابتدا مفروضات مربوطه از جمله کفایت نمونه و آزمون کرویت بارتلت انجام شد. مقدار ضریب KMO که بیانگر کفایت نمونه‌گیری است، مطلوب و برابر $0/90$ بود. آزمون بارتلت نیز با ضریب 11162 در سطح یک ده هزارم، معنادار شد؛ که حاکی از معناداری ماتریس همبستگی است و مجموع متغیرها توانست $50/21$ درصد از کل واریانس سازه را تبیین کند. ملاک استخراج عوامل، ارزش ویژه^۲ بالاتر از یک و شیب منحنی اسکری بود، که در نهایت ۳ عامل تأیید شد. در ضمن هیچ‌یک از سؤالات، به دلیل بار عاملی پایین یا قرار نگرفتن در عامل مربوط به خود، حذف نشدند.

بررسی محتوای آیتم‌های سه مؤلفه نشان می‌دهد که مؤلفه‌های اول، دوم و سوم را می‌توان ابعاد اعتقادی، عملکردی و احساسی پرسش‌نامه هویت دینی حاضر نام نهاد.

یافته بالا بیانگر آن است که هویت دینی پدیده‌ای تک مؤلفه‌ای نیست و در مطالعات متعدد داخلی و خارجی نیز چند مؤلفه‌ای بودن آن مورد تأیید قرار گرفته است؛ از جمله به نقل از پترسون و همکاران (۱۳۹۰) سه جزء اعتقادات، احساسات و اعمال فردی و جمعی در دین را تعریف کرد. اسمارت (۱۳۸۳) طبقه‌بندی دیگری را با شش بُعد عبادی، اسطوره‌ای، اعتقادی، اخلاقی، اجتماعی و تجربی بیان کرد. گلاک و استارک (۱۹۶۶) پنج طبقه با عنوان اعتقادی، مناسکی یا عمل دینی، تجربی یا

1. Varimax

2. Eigen value

عواطف دینی، فکری یا دانش دینی و پیامدی یا آثار دینی را مشخص کرد. در مطالعه‌های داخلی نیز دینداری بر حسب مؤلفه‌های متفاوتی تعریف و ابزار اندازه‌گیری برای آنها ساخته شده است که برخی از طبقه‌بندی‌ها براساس تعریف نظری و برخی براساس تحلیل عاملی است. طالبان (۱۳۷۹) براساس الگوی گلاک و استارک، پرسش‌نامه‌ای با ۲۵ سؤال برای اندازه‌گیری چهار مؤلفه اعتقادی، مناسکی، عاطفی و پیامدی دین ساخت. آذربایجانی و موسوی اصل (۱۳۸۵) پرسش‌نامه ۶۶ سؤالی جهت‌گیری مذهبی دانشجویان با ۱۰ مقوله (رابطه انسان و دین، انسان و خدا، انسان و آخرت، اولیای دین، اخلاق فردی، روابط اجتماعی، معیشت، خانواده، ابعاد جسمی، انسان و طبیعت) تهیه کرد.

در این پژوهش برای تجزیه و تحلیل داده‌ها از دو سطح آمار توصیفی و استنباطی استفاده شد. در سطح آمار توصیفی از میانگین و انحراف معیار و در سطح آمار استنباطی از آزمون تحلیل واریانس یک‌راهه، اندازه‌گیری‌های مکرر و آزمون t مستقل، با استفاده از بسته نرم‌افزاری spss20 بهره برده شد.

۳. یافته‌های پژوهش

نتایج پژوهش در بخش توصیفی نشان داد، ۵۳ درصد از آزمودنی‌ها رشته ریاضی فیزیک، ۲۳ درصد علوم تجربی و ۲۴ درصد رشته علوم انسانی بودند. ۵۷ درصد از دانش‌آموزان عضو دارای کم‌ترین (یک سال) و ۱۷ درصد دارای بیشترین (سه سال و بیشتر) سابقه شرکت در اردو را داشتند. یافته‌های پژوهش به تفکیک پرسش‌های پژوهش در ادامه بیان شده است.

- آیا بین هویت دینی دانش‌آموزان عضو و غیر عضو سازمان دانش‌آموزی تفاوت وجود دارد؟

برای پاسخ به این پرسش، آزمون تی گروه‌های مستقل اجرا شد که نتایج آن در جدول شماره (۲) بیان شده است.

جدول ۲- نتایج آزمون تی گروه‌های مستقل، جهت مقایسه میانگین نمرات هویت دینی دانش‌آموزان عضو و غیر عضو

وضعیت عضویت دانش‌آموزان	تعداد	میانگین	انحراف استاندارد	t	سطح معناداری
عضو	۳۰۰	۴/۱۳	۰/۷۶	۴/۲۱	۰/۰۰۰
غیر عضو	۳۰۰	۳/۹۱	۰/۵۸		

براساس نتایج جدول شماره (۲)، از آنجا که سطح معناداری کم‌تر از ۰/۰۱ است، می‌توان نتیجه گرفت، آماره تی در سطح اطمینان ۹۹ درصد معنادار است. میانگین نمرات دانش‌آموزان عضو در پرسش‌نامه هویت دینی ۴/۱۳ و میانگین نمرات دانش‌آموزان غیر عضو ۳/۹۱ است؛ که بیانگر وجود

تفاوت هویت دینی بین آن‌ها است. با توجه به نتایج آزمون تی، هویت دینی دانش‌آموزان عضو، بالاتر از دانش‌آموزان غیر عضو است.

- آیا بین هویت دینی دانش‌آموزان عضو شرکت‌کننده در اردو با دانش‌آموزانی که در اردو شرکت نکرده اند تفاوت وجود دارد؟

برای پاسخ به این پرسش، آزمون تی گروه‌های مستقل اجرا شد؛ که نتایج آن در جدول (۳) بیان شده است.

جدول ۳- نتایج آزمون تی گروه‌های مستقل، جهت مقایسه میانگین نمرات هویت دینی دانش‌آموزان برحسب وضعیت شرکت در اردو

وضعیت شرکت در اردو	تعداد	میانگین	انحراف استاندارد	t	سطح معناداری
شرکت کرده	۱۹۵	۴/۱۹	۰/۷۸	۲/۵۷	۰/۰۳۲
شرکت نکرده	۱۰۳	۳/۹۳	۰/۶۸	۲/۷۹	

نتایج جدول شماره (۳) بیان می‌کند، که سطح معناداری کمتر از ۰/۰۵ است، پس می‌توان نتیجه گرفت، که آماره تی در سطح اطمینان ۹۵ درصد معنادار است. میانگین نمرات هویت دینی دانش‌آموزان شرکت‌کننده در اردو ۴/۱۹ و میانگین نمرات دانش‌آموزان شرکت نکرده در اردو ۳/۹۳ است. که این بیانگر وجود تفاوت هویت دینی بین آنها است. با توجه به نتایج آزمون تی، هویت دینی دانش‌آموزان شرکت‌کننده در اردو بالاتر از دانش‌آموزان شرکت نکرده در اردو است.

- آیا بین هویت دینی دانش‌آموزان با توجه به سوابق مختلف شرکت در اردو تفاوت وجود دارد؟

جهت آگاهی از تأثیر سابقه شرکت در اردو بر هویت دینی دانش‌آموزان از آزمون تحلیل واریانس استفاده شد که نتایج توصیفی و استنباطی آن در جدول شماره (۴) گزارش شده است. در این قسمت ابتدا کلیه آزمودنی‌های شرکت‌کننده در اردو براساس سوابق مختلف شرکت در اردو به سه گروه (یک سال، دو سال، سه سال و بیشتر) طبقه‌بندی شدند.

جدول ۴- میانگین و انحراف استاندارد نمرات هویت دینی دانش‌آموزان بر حسب سابقه شرکت در اردو

سابقه شرکت در اردو	تعداد	میانگین	انحراف استاندارد
یک سال	۱۷۲	۱/۵۹	۱/۵۵
دو سال	۷۸	۲/۳۴	۰/۸۴
سه سال و بیشتر	۵۰	۳/۱۵	۰/۶۰

تحلیل حاصل از داده‌های جدول (۴) بیانگر این است که دانش‌آموزان با سابقه بیشتر شرکت در اردو در مقایسه با دانش‌آموزان با سابقه کمتر، از هویت دینی بالاتری برخوردار هستند. جهت آگاهی از تفاوت بین این گروه‌ها از تحلیل واریانس یک‌راهه استفاده شده که داده‌های حاصل از آن در جدول شماره (۵) آمده است.

جدول ۵- نتایج تحلیل واریانس یک‌راهه
عملکرد دانش‌آموزان و سابقه شرکت در اردو

منبع تغییرات	مجموع مجزورات	df	میانگین مجزورات	F	سطح معناداری
بین گروه‌ها	۷/۹۲	۲	۳/۹۶	۶/۹۶	۰/۰۰۱
درون گروه‌ها	۱۷۷/۴۰	۲۹۷	۰/۵۶		
کل	۱۸۵/۳۲	۲۹۹			

همان‌طور که در جدول شماره (۵) ملاحظه می‌شود، سطح معناداری کمتر از ۰/۰۵ به دست آمده است، پس می‌توان نتیجه گرفت، که بین هویت دینی آزمودنی‌ها و سابقه شرکت در اردو رابطه، معنادار وجود دارد. برای بررسی دقیق‌تر و تشخیص این مطلب که بین کدام یک از سوابق این تفاوت معنادار است، آزمون پیگیری شفه انجام شده است؛ که نتایج آن در جدول شماره (۶) آمده است.

جدول ۶- نتایج حاصل از آزمون شفه در رابطه با سابقه شرکت در اردو

متغیر	سابقه شرکت در اردو	تفاوت میانگین	سطح معناداری
هویت دینی	یک با دو سال	۰/۱۷	۰/۲۱
	یک با سه سال و بیشتر	۰/۴۳	۰/۰۰۲

براساس داده‌های حاصل از جدول شماره (۶)، بین میانگین سوابق مختلف شرکت در اردو از لحاظ هویت دینی، تفاوت معناداری دیده می‌شود. بنابراین، با در نظر گرفتن تفاوت میانگین سوابق مختلف، سابقه شرکت در اردو سه سال و بیشتر در اردوهای دانش‌آموزی موجب افزایش بیشتر هویت دینی دانش‌آموزان شده است.

- آیا بین ابعاد هویت دینی دانش‌آموزان تفاوت وجود دارد؟

برای پاسخ به این سؤال، ابتدا نمرات دانش‌آموزان به طور جداگانه در ابعاد سه‌گانه پرسش‌نامه (اعتقادی، عملکردی و احساسی) استخراج و مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت که نتایج آن در جدول (۷) گزارش شده است.

جدول ۷- میانگین نمرات دانش‌آموزان شرکت‌کننده
در اردو در ابعاد هویت دینی

ابعاد پرسش‌نامه	میانگین	انحراف استاندارد
اعتقادی	۳/۸۸	۰/۸۴
احساسی	۴/۱۲	۰/۷۱
عملکردی	۴/۰۶	۰/۷۴

تحلیل حاصل از داده‌های جدول شماره (۷) حاکی از این است؛ که میانگین بُعد احساسی نسبت به سایر ابعاد بیشتر و به میزان ۴/۱۲ و بُعد اعتقادی دارای کم‌ترین میانگین به میزان ۳/۸۸ است. با توجه به تفاوت موجود بین میانگین‌ها و برای مقایسه میانگین‌ها و اینکه آیا بین میانگین نمره در ابعاد مختلف (اعتقادی، احساسی و عملکردی) تفاوت وجود دارد یا خیر؛ از آزمون تحلیل واریانس با مشاهدات مکرر استفاده شد؛ که نتایج آن در جدول شماره (۸) آمده است.

جدول ۸- خلاصه نتایج حاصل از آنالیز واریانس با مشاهدات مکرر

آزمون‌ها	مجموع مجنورات	درجه آزادی	میانگین مجنورات	F	سطح معنادار
آزمون فرض کرویت	۵۹/۰۲	۲	۲۹/۵۱	۱۱۳/۰۴	۰/۰۰۰
آزمون گرین هایس- گیسر	۵۹/۰۲	۱/۶۷	۳۵/۱۹	۱۱۳/۰۴	۰/۰۰۰
آزمون هوین فلت	۵۹/۰۲	۱/۶۸	۳۵/۱۲	۱۱۳/۰۴	۰/۰۰۰
کران پایین	۵۹/۰۲	۱	۵۶/۰۲	۱۱۳/۰۴	۰/۰۰۰

تحلیل حاصل از داده‌های جدول شماره (۸) حاکی از این است که تفاوت میانگین عملکرد دانش‌آموزان در ابعاد مختلف پرسش‌نامه هویت دینی در سطح ۰/۰۱ معنادار است. پس با ۹۹ درصد اطمینان می‌توان گفت، که دانش‌آموزان به ترتیب در ابعاد احساسی، عملکردی و اعتقادی دارای بیشترین و کم‌ترین هویت دینی هستند.

۴. نتیجه‌گیری

هدف اصلی پژوهش حاضر، بررسی تأثیر شرکت در برنامه‌های اردویی بر هویت دینی دانش‌آموزان عضو این سازمان است. نتایج باتوجه به سؤال‌های اصلی پژوهش و به کارگیری روش‌های مقایسه میانگین‌ها مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است. با توجه به پیشینه و مبانی نظری پژوهش اشاره شده، اردو در بسیاری موارد موجب تقویت هویت دینی می‌شود. یکی از یافته‌های پژوهش حاضر این بود که عضو بودن دانش‌آموزان در سازمان دانش‌آموزی موجب بالا رفتن هویت دینی آن‌ها شده است. علت این امر می‌تواند از طرفی به خاطر بهره‌مندی بیشتر دانش‌آموزان عضو از فعالیت‌ها و برنامه‌های دینی و

معرفتی- بصیرتی ارائه شده از سوی سازمان دانش‌آموزی و از طرف دیگر به خاطر انتخاب و عضوپذیری آن‌ها تحت شرایط و ملاک‌های خاص، نسبت به دانش‌آموزان غیرعضو باشد. یافته به دست آمده همسو با نتایج پژوهش کلانتری و همکاران (۱۳۸۸) و قادرزاده (۱۳۹۳) است. که همگی بیانگر تأثیر مثبت فعالیت‌های فوق برنامه و تشکل‌های دانش‌آموزی بر روند هویت دینی دانش‌آموزان است.

یافته دیگر این پژوهش این است که شرکت در اردوهای دانش‌آموزی، موجب بالا رفتن هویت دینی آن‌ها شده است. با توجه به نتایج به دست آمده از این پژوهش، می‌توان گفت، دانش‌آموزان شرکت‌کننده در اردو به لحاظ بهره‌مندی بیشتر از آموزش‌های معرفتی و اعتقادی، نسبت به سایر دانش‌آموزان، از هویت دینی بالاتری برخوردارند. نتیجه حاصل با یافته پژوهش‌های نیرو (۱۳۹۵) و کلانتری، عزیزی و زاهدانی (۱۳۸۸) همخوانی دارد؛ که همگی بیانگر تأثیر مثبت برخورداری از برنامه‌های مذهبی در قالب اردو، بر هویت دینی آزمودنی‌ها است.

همچنین نتایج نشان داد که بین هویت دینی آزمودنی‌ها و سوابق شرکت در اردو، ارتباط وجود دارد. با توجه به نتایج به دست آمده از این پژوهش می‌توان گفت، دانش‌آموزان عضوی که طی سال‌هایتمادی در اردوهای سازمان دانش‌آموزی از آموزش‌های بیشتری برخوردار بوده‌اند، از هویت دینی بالاتری نسبت به دانش‌آموزانی که سابقه کم‌تر شرکت در اردو را دارا هستند، برخوردارند. نتیجه حاصل با پژوهش ضرغام حاجبی (۱۳۸۸) و امیری (۱۳۸۵) همسو است. به عبارت بهتر، میزان مشارکت نوجوانان و جوانان در برنامه‌های دینی و مذهبی نهادها و سازمان‌ها با شکل‌گیری و انسجام هویت دینی آن‌ها رابطه مستقیم دارد؛ یعنی با افزایش سطح مشارکت افراد، میزان شکل‌گیری هویت دینی آنان افزایش می‌یابد. شاید یکی از مهم‌ترین دلایل آن را، قرار گرفتن بیشتر دانش‌آموزان در معرض آموزش‌هایی دانست که در اردو دریافت کرده‌اند.

دیگر یافته این پژوهش، تفاوت عملکرد دانش‌آموزان شرکت‌کننده در اردو، در ابعاد مختلف هویت دینی است. نتایج نشان داد، که عملکرد دانش‌آموزان در ابعاد احساسی، بالاتر از عملکرد آنان در ابعاد اعتقادی و عملکردی است. این یافته با نتیجه پژوهش بحرانی و همکاران (۱۳۹۰) در یک راستا قرار می‌گیرد؛ ولی با نتایج پژوهش‌های معماریانی و حسن‌زاده (۱۳۹۱) و موسوی و همکاران (۱۳۹۰) متضاد است.

لازم به ذکر است، که به رغم موفقیت نسبی نظام آموزش و پرورش رسمی در بالا بردن سطح دانش مربیان در ابعاد مختلف، اما در بخش ایجاد و گسترش هویت دینی در دانش‌آموزان از توفیق چندانی برخوردار نبوده است و در تمام جوامع از جمله ایران، همیشه در کنار نظام رسمی آموزش و پرورش،

نظام‌هایی به صورت غیر رسمی حضور داشته‌اند، که به فعالیت‌های تربیتی مشغول بوده و هستند. بر این اساس می‌توان نتیجه گرفت، که برنامه‌ها و آموزش‌های غیررسمی در قالب اردوهای دانش‌آموزی که به طور ضمنی هدف‌های تربیتی را دنبال می‌کنند، اثربخشی بیشتری از آموزش و پرورش رسمی دارند. بنابراین، اگر فعالیت‌های فوق برنامه در قالب برنامه‌های غیررسمی درست تنظیم و به نحو شایسته‌ای اجرا شوند، می‌توان انتظار آثار و ارزش‌های متعددی را از آن‌ها در رشد، پرورش و تربیت دانش‌آموزان در ابعاد مختلف به‌ویژه در تربیت دینی داشت. سازمان دانش‌آموزی نیز با اجرای برنامه‌های معرفتی-بصیرتی در قالب اردوهای تشکیلاتی دانش‌آموزی در دوره‌های مختلف تحصیلی، همچنین سازمان بسیج دانش‌آموزی و اتحادیه انجمن‌های اسلامی دانش‌آموزان در خلال اردوها و برنامه‌های فرهنگی و معنوی توانسته‌اند، در جهت تقویت هویت دینی دانش‌آموزان به‌خصوص دانش‌آموزان عضو این سازمان‌ها و نهادها، تأثیرگذار باشند.

بر این اساس پیشنهاد می‌شود، از آن جایی که در شرایط کنونی، تمامی انتظارات از معلمان و مربیان صرف تأکید بر مسائل آموزشی می‌شود، لازم است به فعالیت‌های غیررسمی و گروهی از قبیل اردو نیز توجه کافی و وافی مبذول شود؛ بنابراین، شایسته است در تقویم آموزشی مدارس به این‌گونه فعالیت‌ها و برنامه‌ها توجه شود. از این‌رو اگر بخواهیم شاهد موفقیت همه جانبه فعالیت‌های تربیتی و اوقات فراغتی باشیم به صورتی که به تعمیق هویت دینی منجر شود، بایستی این فعالیت‌ها را طوری در برنامه درسی و فوق برنامه گنجانند، که دامنه آن‌ها تنها محدود به کلاس پرورشی و فعالیت‌های پرورشی کنونی نگردد؛ بلکه کلیه کلاس‌ها، تمام ساعات مدرسه و نیز خارج از مدرسه را نیز فرا گیرد و این مهم، جز با مشارکت هماهنگ و همدل کلیه عوامل آموزش و پرورش محقق نمی‌گردد. فراهم آوردن امکان اجرا و حضور منظم و فعال نوجوانان در اردوهای دانش‌آموزی، به عضویت درآمدن آن‌ها در تشکلهای دانش‌آموزی و مشارکت در فعالیت‌های فوق برنامه، تأثیر بسزایی در ارتقای تعلق دانش‌آموزان به نشانگان دینی و ملی دارد. به این دلیل که ضمن استفاده از فضای گفت و گو و تعامل با دیگران، رفاقت به جای رقابت و دوستی، با اندیشه‌ها و رفتارها و زندگی بزرگان دینی که می‌تواند الگویی برای آنان باشد، بیشتر آشنا می‌شوند. با توجه به اینکه تحقیقات اندکی در گذشته در زمینه اردوهای دانش‌آموزی شده است؛ پیشنهاد می‌شود پژوهش‌های دیگر- مشابه مطالعه حاضر- در دوره‌های تحصیلی دیگر و با سنجش تأثیرات مختلف انجام شود.

— منابع —

قرآن کریم.

- آذربایجان، مسعود؛ موسوی اصل، سید مهدی (۱۳۸۵). *درآمدی بر روانشناسی دین*. تهران: انتشارات سمت.
- احمدیان‌راد، سیمین (۱۳۸۷). *اوقات فراغت نوجوانان*. قابل دسترس در: <http://www.Najiforum.ir>.
- اسمارت، نینیان (۱۳۸۳). *تجربه دینی بشر*. ترجمه مرتضی گودرزی. تهران: انتشارات سمت.
- اکبری، محمود؛ حبیبی، جلیل (۱۳۸۵). *چگونه اردو برگزار کنیم؟*. تهران: نشر شهاب‌الدین.
- امیری، سیاوش (۱۳۸۵). *سنجش دینداری دانش‌آموزان و بررسی عوامل اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی مؤثر بر آن (مطالعه موردی: دانش‌آموزان دبیرستانی شهر کرمانشاه)*. قابل دسترس در: <http://www.sid.ir>.
- آخوندی، محمدباقر (۱۳۸۳). *هویت ملی و مذهبی جوانان*. قم: دفتر تبلیغات اسلامی شعبه خراسان؛ بوستان کتاب.
- آلستون، ویلیام (۱۳۷۶). *دین و چشم‌اندازهای نو*. ترجمه غلامحسین توکلی. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- بحرانی، شعله؛ سروش، مریم؛ حسینی، مریم (۱۳۹۰). *مقایسه جنسیتی رابطه رسانه‌ها، هویت و سبک زندگی در بین جوانان شیراز*. *مطالعات ملی*، ۱۲(۳)، ص ۱۱۴-۱۱۹.
- پترسون، مایکل تاد؛ رایشناخ، بروس؛ بازیجر، دیوید؛ هاسکر، ویلیام (۱۳۹۰). *عقل و اعتقاد دینی*. ترجمه احمد نراقی و ابراهیم سلطانی. تهران: انتشارات طرح نو.
- جلال‌منش، امین؛ گودرزی، محمود؛ فراهانی، ابوالفضل؛ علیدوست‌قهفرخی، ابراهیم (۱۳۸۹). *بررسی هویت دینی و ملی جوانان کشتی‌گیر و فوتبالیست شهر تهران*. *المپیک*، شماره ۵۱، ص ۲۱-۳۱.
- جمالی‌فیروزآبادی، محمود؛ اخلاقی، آزیتا (۱۳۹۱). *رابطه هویت دینی معلمان با هویت دینی دانش‌آموزان مدارس شهر تهران*. *راهبرد اجتماعی و فرهنگی*، ۲(۵)، ص ۷۹-۱۰۲.
- جواد آملی، عبدالله (۱۳۸۰). *شریعت در آئینه معرفت*. قم: مرکز نشر اسراء.
- حیدری، آرمان؛ رمضان‌باصری، عباس (۱۳۹۴). *بررسی رابطه استفاده از اینترنت، برنامه‌های شبکه‌های ماهواره‌ای و هویت دینی دانش‌آموزان*. *مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی*، ۱(۱)، ص ۳۵-۵۴.
- سازمان دانش‌آموزی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۸۰). *اساسنامه سازمان دانش‌آموزی جمهوری اسلامی ایران*. تهران: سازمان دانش‌آموزی جمهوری اسلامی ایران.
- سازمان ملی جوانان (۱۳۸۰). *وضعیت و نگرش جوانان ایران (گزارش نهایی نتایج پژوهشی طرح مشاوره ملی با جوانان)*. تهران: سازمان ملی جوانان.
- سفیری، خدیجه؛ غفوری، معصومه (۱۳۸۸). *بررسی هویت دینی و ملی جوانان شهر تهران با تاکید بر تاثیر خانواده*. *پژوهش جوانان، فرهنگ و جامعه*، شماره ۲، ص ۱-۲۷.
- شمشیری، بابک (۱۳۸۷). *فعالیت‌های اردویی در طبیعت: حلقه مفقود در نظام آموزش و پرورش ایران*. در: *مجموعه مقالات اولین همایش آموزش و یادگیری غیررسمی*.
- ضرغام‌حاجبی، مجید (۱۳۸۸). *بررسی نقش سازمان‌ها و نهادهای دینی در هویت‌بخشی جوانان شهرستان قم*. *پژوهش‌نامه مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی*، شماره ۵، ص ۶۱-۷۶.

طالبان، محمدرضا (۱۳۷۹). بررسی تجربی دینداری نوجوانان کشور. گزارش پژوهشی معاونت پرورشی وزارت آموزش و پرورش.

طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۶۳). *المیزان فی تفسیر القرآن*. قم: بنیاد علمی و فکری علامه طباطبایی.
غزالی، ابوحامد (۱۳۹۸ق). *کیمیای سعادت*. به کوشش عبدالرحیم خدیوچم. تهران: مرکز انتشارات علمی و فرهنگی.
فتح‌اللهی، علی (۱۳۸۲). *راهبردهای اساسی برای نیل به تربیت دینی در آموزش و پرورش*. در: مجموعه مقالات همایش آسیب‌شناسی تربیت دینی در آموزش و پرورش. تهران: انتشارات محراب قلم، ج ۲.

فقیهی، علی نقی؛ خدایاری فرد، محمد؛ غباری بناب، باقر؛ شکوهی یکتا، محسن (۱۳۸۵). بررسی الگوی دینداری از منظر قرآن و سنت. *اندیشه دینی*، ۱۹(۶)، ص ۴۱-۷۰.

قادرزاده، امید (۱۳۹۳). آموزش و پرورش و هویت دینی و ملی. *مطالعات ملی*، ۱۵(۳)، ص ۸۱-۱۰۶.

قائمی، علی (۱۳۷۰). *پرورش مذهبی و اخلاقی کودکان*. تهران: انتشارات امیری.

قبرری، نوذر؛ حیدرخانی، هابیل؛ رستمی، مسلم (۱۳۹۵). بررسی رابطه بین هویت ملی و هویت دینی با پابندی به فرهنگ شهروندی در شهر کرمانشاه. *مطالعات جامعه‌شناختی شهری*، ۱۹(۶)، ص ۱۷۵-۲۰۴.

کلاتری، عبدالحسین؛ عزیزی، جلیل؛ زاهدانی، سعید (۱۳۸۸). هویت دینی و جوانان (نمونه آماری جوانان شهر شیراز). *تحقیقات فرهنگی ایران*، ۲(۲)، ص ۱۲۵-۱۴۱.

لطف‌آبادی، حسین (۱۳۸۰). روانشناسی رشد اخلاقی، ارزشی و دینی در نوجوانی و جوانی. *حوزه و دانشگاه*، ۸(۲۹)، ص ۶۱-۹۶.

لطف‌آبادی، حسین؛ نوروزی، وحیده (۱۳۸۳). بررسی چگونگی نگرش دانش‌آموزان دبیرستانی ایران به جهانی شدن و تاثیر آن بر ارزش‌ها و هویت دینی و ملی آنان. *نواوری‌های آموزشی*، ۳(۹)، ص ۸۸-۱۱۹.

لوئیس، کاترین (۱۳۹۲). *آموزش قلب‌ها و اندیشه‌ها*. ترجمه شیده ایل بیگی طاهر و حسین افشین‌منش. تهران: انتشارات سازوکار.

مرکز مطالعات و پژوهش‌های سازمان بسیج دانشجویی (۱۳۷۴). *معرفی تشکیلات بسیج دانش‌آموزی*. *مطالعات راهبردی بسیج*، شماره ۵-۶، ص ۱۲۶-۱۱۵.

مطهری، مرتضی (۱۳۶۹). *مجموعه آثار*. قم: صدرا

معاونت پرورشی و فرهنگی وزارت آموزش و پرورش (۱۳۹۸). *دستورالعمل اجرایی اردو و بازدید دانش‌آموزی*. تهران: انتشارات موسسه فرهنگی منادی تربیت.

معماریانی، زهره؛ حسن‌زاده، زهرا (۱۳۹۱). *تاثیر اینترنت و ماهواره بر هویت دینی و ملی دانش‌آموزان مقطع متوسطه*. در: نخستین کنگره ملی فضای مجازی و آسیب‌های اجتماعی نوپدید. تهران: وزارت تعاون، کار و امور اجتماعی.

موسوی، رقیه؛ اکبری زردخانه، سعید؛ کاوه، ذبیح‌اله (۱۳۹۰). تفاوت‌های جنسیتی در ابعاد هویت دانشجویان. *فرهنگ مشاوره و روان‌درمانی*، ۸(۲)، ص ۳۱-۴۶.

نیرو، محمد (۱۳۹۵). تجربه دانش‌آموزان پسر زائر دبیرستانی از زیارت حرم مطهر امام رضا(ع). *مسائل کاربردی در تعلیم و تربیت*، ۲۱(۲)، ص ۱۴۰-۱۴۴.

واکر، تیموتی (۱۳۹۹). *فرهنگ آموزشی فنلاند*. ترجمه ابوالفضل بختیاری، حسن رحیمی و سید حسین رضوی خوسفی. تهران: انتشارات تیک.

یزدان‌پناه، علی نقی؛ عراقی، علی (۱۳۸۴). *راهنمای مربیان*. تهران: انتشارات سنا.

- Bennet, F., Stephen, M. & Bialeschki, D. (2016). *The camp experience: learning through the outdoors*. Routledge international handbook of outdoor studies edited by Barbara Humberstone, Heather prince & Karla A. London & New York: Henderson routledge/ Taylor and Francis group.
- Glock, C. & Stark, R. (1966). *Religion and Society in Tension*. US, Rand McNally & Company.
- Hatano, K., Sugimura, K. & Schwartz, S.J. (2017). Longitudinal links between identity consolidation and psychosocial problems in adolescence: using bi-factor latent change and cross-lagged effect models. *Journal of Youth and Adolescence*, 1, P.14-1
- Stark, R. & Glock, C.Y. (1968). *American Piety: The Nature of Religious Commitment*. Berkeley: University of California Press.